

Життя Києва під владою білогвардійців

(жовтень—грудень 1919 р.)

У статті продовжено розгляд життя Києва під владою Збройних сил Півдня Росії: спроба Червоної армії захопити місто, єврейські погроми, морально-психологічний стан суспільства, зміни у відносинах міста та військової влади, занепад громадського життя.

В статье продолжено описание жизни Киева под властью Вооруженных сил Юга России: попытка Красной армии захватить город, еврейские погромы, морально-психологическое состояние общества, изменения в отношениях города и военной власти, упадок общественной жизни.

The article continues description of life of Kyiv under power of Military forces of South Russia: attempt of the Red army to take a city, Jewish pogroms, morally psychological state of society, changes of city's relations to military authority, decline of public life.

У даній статті продовжено розгляд життя міста Києва в умовах влади Збройних сил Півдня Росії (ЗСПР)¹. Як вже згадувалося у попередній статті, перебування Києва під денікінським режимом чітко поділяється на два періоди, які кардинально відрізняються один від одного. Якщо в перший період владі вдалося досягти певних успіхів у налагодженні нормального, як для військового часу, життя великого міста, то з середини жовтня розпочався зворотний процес — занепад усіх сфер і галузей міського життя, викликаний як об'єктивними, так і суб'єктивними факторами.

Розділовою межею між ними стала раптова спроба Червоної армії в середині жовтня захопити Київ. Завжди вважалося, що серед випробувань, які випали на долю киян в часи революції і громадянської війни, найбільш драматичним епізодом був прихід до міста більшовицького революційного війська на чолі з М. Муравйовим у 1918 р. Але виявилось, що деякі кияни називали кілька днів жовтня 1919 р., коли фронт боротьби Червоної і білої армій проходив по вулицях міста, «жахливими днями,

що далеко залишили за собою січневі дні 1918 р.»². Тоді місто охопила чи не найбільша за всі часи революції паніка й відбулася наймасовіша втеча мешканців, наляканих загрозою повернення більшовицького режиму. Проте, твердження радянської історіографії, що частини Червоної армії взяли Київ і пробули у ньому два дні³, є неправдивими. Червоним вдалося оволодіти лише частиною міста. Далі Хрещатика й Бесарабки вони не просунулися, білі міцно стояли на Печерських пагорбах і контролювали мости через Дніпро.

Після того, як білогвардійський десант оволодів узбережжям Чорного моря, захопивши наприкінці серпня Одесу і Миколаїв, в оточення в районі Голта-Бірзула-Вапнярка потрапила Південна група військ Червоної армії у складі 44, 45, та 58 дивізій. Вона з боями йшла по тилах білої та української армій на північний захід на з'єднання з основними силами в районі Житомира. 14 жовтня 58-а дивізія і 1-а Богунська бригада 44-ї дивізії під командуванням І. Федька з району Ірпеня несподівано підійшли до західних околиць Києва й розпочали обстріл міста. Сили червоних не були значними, але білогвардійське командування розгубилося і не змогло організувати відсічі.

Перший удар червоних був спрямований проти Святошина, який вони захопили вночі 14 жовтня, на Покрову. Академік В. Вернадський записав у щоденнику, що вранці по місту були розвішені машинописні оголошення від головноначальствующого Київської області генерала А. Драгомирова. Влада повідомляла, що безпосередньої загрози місту немає і закликала мешканців до спокою. Але «через кілька — небагато годин — після цього запису, — вів далі Вернадський, — я вже був поза Києвом, а коли я підходив до Дарниці, вже наша Тарасівська (вулиця в центрі Києва — *О.Б.*) була зайнята більшовиками»⁴.

Щоб уникнуть обходу з флангів, частини Добровольчої армії відступили, фактично відкривши червоним шлях до міста. Вранці 14 жовтня міський голова Є. Рябцов несподівано отримав наказ про евакуацію цивільних урядових установ, які посліхом виїхали до Дарниці. Там вже перебували штаби генералів Драгомирова і Бредова. Через Київ йшли обози армії, за ними —

відступаючі стройові частини. Населення, налякане артилерійською канонадою та чутками про наближення більшовиків, охопила паніка. Зібравши, що було найціннішого, з дітьми і чемоданчиками, слідом за солдатами лавою пішли біженці, бажаючи швидше вибратися за Дніпро. «Примари страшних днів більшовизму, що скінчилися всього місяць назад, яскраво поставали перед біженцями, і вони, незважаючи на холодний дощ і грязюку, йшли, йшли і йшли... Йшли на Дарницю, Бориспіль, Бровари й інші сусідні села», — писала газета «Промінь»⁵. Протягом 14 жовтня Київ залишило 50–60 тис. мешканців. Відомий письменник і публіцист І. Еренбург, кореспондент газети «Киевская жизнь», вражений масовою втечею навіть незаможних міських жителів, писав: «Більшовики напишуть, що пішли «буржуї», бо так вони звуть усіх, хто не з ними. Йшли вчителі й робітники, чиновники і бабки у хустках, йшли усі з жінками й дітьми, покинувши домівки і майно, залишивши рідних і близьких»⁶.

Під вечір в руках більшовиків були Шулявка, район вокзалу і Галицького базару, звідти вони просунулися до Хрещатика, зайняли центральну частину міста й Поділ. Більшовицькі гармати обстрілювали Київ із суходолу, Дніпровська червона флотилія з Дніпра — Поділ, Печерськ, ланцюговий міст, Слобідку на лівому березі. Виникло чимало пожеж. Життя міста завмерло, припинилося постачання води й електрики, не працювали установи, ринки, міський транспорт. У захопленому відділенні карного розшуку було знищено всю документацію. Захоплений Державний банк не встигли пограбувати, бо він швидко перейшов до білих. Були пограбовані покинуті установи, магазини, квартири, до грабежів прилучилися й місцеві мешканці.

Зранку 15 жовтня тривали бої в районі Хрещатика й Маріїнського парку, досягнувши опівдні найвищого напруження. У другій половині дня білі війська контратакували з боку Бессарабки й вигнали червоних з центру міста. 16 жовтня червоні знову почали наступ від Галицького базару по Столипінській і Бульварно-Кудрявській вулицям у бік Подолу. І хоч чисельно білі війська уступали червоним, але билися хоробро, до них

приєдналося багато добровольців, молоді. Після напруженого бою в районі Сінного базару більшовики відступили у бік Шулявки. Стало остаточно зрозуміло, що місто вдалося відстояти, хоча 17 жовтня ще тривав артилерійський обстріл і бої на околицях.

У ці чотири дні місто являло собою справжнє вогнище громадянської війни. Більшовики й боротьбисти залишили в Києві численне підпілля, яке активно допомагало Червоній армії. Стріляли з квартир і дахів будинків. Захопивши Лук'янівську тюрму, червоні звільнили 1700 політ'язнів, в основному більшовиків, в їх числі — 50 відповідальних працівників ЧК, усі вони приєдналися до червоних військ.

Трохи оговтавшись, населення взялося до організації самооборони — силами домових комітетів створювалися озброєні групи, які цілодобово охороняли свої помешкання. Було організовано кілька харчових й перев'язочних пунктів. Організовані мешканцями загони добровольців з офіцерів, робітників, студентів і гімназистів брали участь у вуличних боях разом із військами. На боці білих виступили робітники залізничних майстерень, Арсеналу, заводу Гретера і Криванека. У боях відзначився робітник Стефан Кубеліс, нагороджений за героїзм Георгіївським хрестом.

16 жовтня до Києва повернулася міська управа, у наступні дні поверталися біженці, наводили порядок установи. 18 жовтня опівдні натовпи киян зібралися у центрі, де з балкону будинку Міської думи до них звернувся уповноважений відділу пропаганди військової адміністрації Е. Яворський. За дорученням генерала А. Драгомирова він повідомив, що авантюра червоних зазнала повної поразки. Але того ж дня міський голова Є. Рябцов констатував: «...Великих зусиль треба тепер докласти, щоби налагодити нормальне життя у місті ... Надзвичайно важко це тому, що більшість єврейського населення зазнає масових пограбувань і насильств»⁷.

Дійсно, із вигнанням більшовицького війська порядок у місті не був відновлений. Наступні події наклали трагічний відбиток на все подальше життя міста та ставлення киян до

денікінської влади. В історичній та художній літературі, громадській думці вони відомі під назвою «великий київській погром 1919 р.». Але на нашу думку, спровокована військовою владою масштабна антисемітська акція, безумовно, виходила далеко за рамки звичайних уявлень про єврейські погроми. Щодо її глибинних причин, наведемо міркування київського адвоката А. Гольденвейзера, який писав у спогадах: «Погром. Він висів у повітрі у перші дні приходу добровольців. Але не було санкції, — хоча б мовчазної, — з боку начальства, а без неї погроми не починаються... Наліт більшовиків 1 жовтня (14 жовтня за н. ст. — *О.Б.*) і повторне завоювання міста дали такий новий поштоух погромним настроям. А обстановка була такою, що явне схвалення деякої частини населення і преси і мовчазна санкція начальства були забезпечені... Погром і почався»⁸.

Грабунки й бандитські нальоти на квартири киян почалися із приходом червоних у місто. Причому, найбільших пограбувань зазнавали незаможні околиці Святошин, Шулявка, Поділ, через які наступало й відступало більшовицьке військо: «Відступ був суворий. Йшли розлючені люди, які кричали, щоби мешканці забиралися у двори, загрожували гвинтівками та гранатами»⁹, — згадував очевидець. З відходом більшовиків бандитизм посилювався, причому епіцентр його перемістився до єврейських квартир у заможних районах центру міста. «Євреї віддані на пограбування військам, що врятували Київ»¹⁰, — записала у щоденнику київська студентка і таку оцінку можна вважати цілком об'єктивною. Газета «Объединение» провела аналогію між подіями у Києві та більшовицьким «червоним терором» і дійшла висновку, що це «явища одного порядку»¹¹.

Київські події не мали типових ознак погрому, коли діяв розлючений натовп, а прояви «народного гніву і обурення» проти євреїв виливалися у розгром помешкань і вбивство невинних людей. «Техніка» жовтневого погрому 1919 р., за свідченням очевидців, була дещо іншою: до заможних єврейських квартир заходили невеликі озброєні групи з 5-6 людей і зверталися до хазяїна з промовою. У ній йшлося про те, що євреї є більшовиками і зрадниками, вони стріляли в нас із вікон,

вони ухиляються від призову до армії і т. ін., а тому — віддайте на потреби Добровольчої армії усе, що є у вас цінного — гроші, золото, дорогоцінності. Якщо не віддасте — будете розстріляні, знайдемо при обшуку — також розстріляємо. Якщо хазяїн вагався — наводили дуло револьвера на жінку, дітей, могли й вбити. Отримавши потрібне, далі нікого не чіпали. Також не руйнували помешкання, майже не забирали майно. Грабували в основному залишені мешканцями квартири, а також розташовані на далеких околицях. Зазнала пограбувань навіть Єврейська лікарня. Були численні людські жертви (біля 300 осіб), але вбивства відбувалися якимось окремо від пограбувань. Навіть у випадках прямої загрози життю від розправи можна було відкупитися грошима¹². Про розмах погромів можна судити по тому, що лише ранком 18 жовтня у Либідському районі (вулиці Велика Васильківська, Кузнечна, Маріїно-Благовіщенська, Пушкінська та ін.) було зареєстровано 73 напади на квартири¹³. Нальотчики діяли зухвало й вступали у перестрілку з поліцією та загонами контррозвідки. В їх числі були офіцери й солдати, активно допомагала домашня прислуга, двірники. Масові погромні дії припинилися після 20 жовтня, поодинокі — тривали ще кілька днів.

Залякане й тероризоване єврейське населення було у відчаї. Вночі в місті чулося моторошне, роздираюче душу виття — це сотні голосів кричали від жаху, кликали по допомогу. Починали кричати мешканці будинку, куди намагалися увійти погромники, їхній крик підхоплювали у сусідніх будинках, іноді кричали цілі квартали й вулиці. Це було як виявом страху, так і засобом порятунку: нечисленні групи нальотчиків не наважувалася увійти до будинку, мешканці якого не сплять і закликають прийти на допомогу. Зрозуміло, що це відповідним чином впливало на моральний стан усіх жителів міста.

Те, що більшовикам під час спроби захопити місто надавали допомогу місцеві жителі і стрілянина у спину добровольців дійсно велась, було доконаним фактом. Його активно використала для підбурення й спрямування громадської думки проти євреїв близька до влади київська преса. Ганебна пальма

першості належала газеті «Вечерние огни» — органу «Союза освобождения России». Ця газета ще у вересні закликала киян помститися за жертви більшовицької ЧК, натякаючи, що чекісти — переважно євреї. І хоч зараз газета надрукувала думку міського голови Є. Рябцова, який заявив, що комуністи «безумовно, підняли повстання до підходу фронтових частин», але заперечив «поголовний виступ євреїв» на їхньому боці, в тому ж номері у статті «Стрілянина з будинків» (18 жовтня) та в наступному у статті «Вистріли у спину» (19 жовтня) звинуватила саме євреїв у зраді та вказала прізвища, адреси будинків і квартир, з яких нібито стріляли по добровольцях.

Військова адміністрація відреагувала низкою доволі суворих заходів. Пресі було заборонено вказувати будь-які адреси, пов'язані із перебуванням у місті більшовиків. 17 жовтня видав наказ по частинах Правобережної групи військ Київського району її командир генерал П. Непенін. 18 жовтня генерал Бредов (заступав в цей час генерала Драгомирова) своїм наказом зажадав від командирів військових частин та державної стражі вжити найрішучіших заходів аж до розстрілу на місці для припинення безпорядків. Наказ був доведений до всіх армійських підрозділів. У частинах створювалися військово-польові суди для розгляду справ затриманих за погромні дії військовослужбовців¹⁴. Київська преса повідомляла, що до смертної кари й каторги було засуджено кілька десятків солдат і офіцерів¹⁵. У боротьбі з погромниками брали участь навіть підрозділи контррозвідки.

Ще до жовтневих подій у Києві за ініціативою демократичної громадськості міста була створена Ліга боротьби з антисемітизмом на чолі з членом міської управи, відомим політичним і громадським діячем, есером М. Зарубіним. Її активісти оперативно перевірили подані газетою «Вечерние огни» адреси, які усі виявилися фальшивими, й дали спростування. Ліга звернулася до киян із закликом припинити погромну агітацію. Демократична преса — газети «Киевская жизнь», «Слово», «Промінь» та інші видання — жваво обговорювали події й засуджували розправу над беззахисним населенням. Засудила

це ганебне явище й кадетська газета «Объединение». Цікаво, що жодна з газет не вживала слово «погром», називаючи те, що відбувалося, «грабежами», «нальотами», або евфемізмом «ексцеси». Очевидно, робилося це з огляду на цензуру, адже білогвардійська влада приховувала прояви антисемітизму від європейської спільноти.

Про подвійні стандарти та прихований антисемітизм білогвардійської влади свідчив цілий ряд інших фактів. Вже після київських подій в газетах з'явилось повідомлення, що своїм наказом головнокомандувач ЗСПР звільнив з армії офіцерів-євреїв. На питання журналістів про причину такого рішення начальник штабу відповів, що «становище євреїв, якби їх брали до армії, було б нестерпним. Тому ті, які там залишились, будуть звільнені найближчим часом»¹⁶. З подібним питанням звернулася до генерала А. Драгомирова Київська рада профспілок. Вона вказала, що з установ і підприємств військового відомства звільняють робітників-євреїв, мотивуючи тим, що євреї там служити не можуть. Рада нагадала, що це суперечить декларації генерала Денікіна, у якій йшлося про рівноправність всіх націй¹⁷.

Отже, єврейські погроми мали місце, хоча генерали й намагалися перекласти вину за це на своїх політичних опонентів — Директорію, більшовиків. Дослідниками підраховано, що 20% усіх погромів (близько 400 випадків), скоєних в Україні за період революції та громадянської війни, здійснено поборниками "єдиної і неподільної Росії"¹⁸. Дійсно, вище командування ЗСПР засуджувало погромні дії і вживало заходів, щоби покласти край насильствам. Водночас вустами своїх ідеологів, таких як В. Шульгин, виправдовувало їх і вважало цілком справедливими. Цей блискучий публіцист, що був войовничим російським націоналістом і неприхованим юдофобом, доклав чимало зусиль для створення і поширення думки про більшовизм як жидівський національний рух. Підсумовуючи київські події, він відверто написав у статті «Катування страхом», що єврейські погроми є цілком заслуженою карою євреям за більшовизм¹⁹. Демократична громадськість Києва була обурена відвертим

антисемітизмом провладного діяча. Наступними днями йому відповіли Є. Рябцов статтею «Катування срамом», І. Еренбург статтею «Про що думає жид». З Шульгиним вступив у полеміку в статті «Погромники» навіть голова організації «Національний центр» протоієрей К. Аггеев²⁰. Під розклеєною по вулицях відозвою проти погромів підписалося 14 громадських організацій міста²¹.

Наслідком бурхливих подій середини жовтня стала повна деморалізація населення Києва і втрата ним довіри до влади. Ілюзії щодо відновлення нормального життя міста швидко минули й виявилось, що політика Добровольчої армії неспроможна забезпечити порядок, громадський спокій і злагоду. Все подальше життя Києва під білою владою відбувалося в атмосфері панічних настроїв, повної апатії та безнадії. Періодично виникали чутки, що Червона армія знов підходить до міста й тоді мешканців охоплювала паніка. Генерал Бредов неодноразово звертався до населення із роз'ясненнями, що безпосередньої військової загрози місту немає. Те ж саме заявляла міська управа, повідомляли газети, але все були марним. Підсилювали стан непевності та відчуття безнадії практична неможливість виїхати з міста. Заможні городяни, серед них багато євреїв, прагнули залишити місто, але з кінця жовтня це стало проблематичним. Залізничний рух скоротився до військових перевезень, отримати місця у поїздах, що відходили на Харків і Ростов, для пересічних громадян було практично неможливим.

Об'єктивних причин для паніки вистачало. Біла армія мала дуже обмежений військовий і матеріальний потенціал. Загальна чисельність ЗСПР в цей час не перевищувала 160 тис. осіб, вона воювала проти Червоної та об'єднаних українських армій на фронті, розтягнутому на 1000 км. У середині жовтня стався перелом у війні проти більшовиків. Денікінський наступ на Москву був зупинений в районі Орла і Курська. Червоній армії вдалося переломити ситуацію й перейти у контрнаступ. Внутрішні матеріальні ресурси армії також були обмеженими, вона всіляко залежала від іноземної допомоги і постачання. В той час як головні сили армії відступали під натиском черво-

них військ, Київ залишався на периферії інтересів ЗСПР, ставши рядовим прифронтовим населеним пунктом. Військова влада нічого не могла вдіяти для півмільйонного міста та його мешканців. Загальний настрій киян в цей час висловила у спогадах його жителя: «Ми безнадійно чіплялися за Добровольчу армію, усвідомлюючи, що чіпляємося за порожнє місце, що врятувати нас вони не можуть, що вони ще вірніше приречені на загибель, ніж ми²²».

Кияни чекали від ЗСПР перш за все військового захисту від більшовиків, а також твердої влади, спроможної забезпечити боєздатність армії та функціонування міської інфраструктури. Добровольчій армії в її боротьбі була конче потрібна моральна підтримка суспільства, яка піднімає бойовий дух війська, а також допомога матеріальними та людськими ресурсами. Але удавана єдність влади і суспільства на початку була порушена у жовтневі дні й прірва між ними дедалі зростала. Злагодя першого місяця змінилася низкою конфліктних ситуацій, які виникали у стосунках міста й Добровольчої армії.

Незгоди між міським самоврядуванням та військовим командуванням почалися одразу після вступу Добрармії до Києва. Білогвардійці відновили не міську Думу, а лише її виконавчий орган — управу. Серед російських демократів дебатовалося питання, чи варто представникам демократії входити до управи. Врешті думські фракції есерів та соціал-демократів на це погодилися. 5 вересня військовий губернатор генерал М. Бредов затвердив тимчасовий склад управи на чолі з головою есером Є. Рябцовим. Міське самоврядування зазнавало постійних утисків від влади, не маючи навіть тих обмежених прав, які гарантувало йому денікінське законодавство. Управа не могла ухвалити жодного рішення без узгодження з військовою владою. Відбувалося постійне цькування міського голови та обох демократичних фракцій газетою «Киевлянин». Ми вже згадували конфлікт з приводу виборів Думи; підтримку управою, всупереч денікінському законодавству, вимог української освіти; незгоду із відмовою влади надавати кошти на допомогу безробітним і т. ін. Причиною нового, більш масштабного скандалу («управ-

ської кризи») став персональний склад міської управи. Заступник військового губернатора барон Гревениц в ультимативній формі зажадав від голови Є. Рябцова звільнити самочинно введеного до складу управи одного з найстаріших співробітників — І. Ладиженського. Рябцов принципово відмовився, вважаючи це питання внутрішньою справою міста.

30 жовтня Є. Рябцов склав повноваження міського голови. У своєму останньому слові він звинуватив владу у порушенні діючого законодавства: «...Всупереч точному смислу закону влада робить спробу трактувати управу не як орган самоврядування громадськості, а як орган, який призначає і змінює влада...». Ще більш категоричною була українська газета «Слово», яка вважала, що «управська криза є остаточним крахом спроб демократії співробітничати з сучасною владою... Єдиний... зв'язок, який був між владою і демократією, розірваний». Два роки революції не минулися марно й настрої суспільства у порівнянні з 1917 р. стали більш демократичними. На знак протесту управу залишили есери, меншовики, кадети та члени польської партії «Коло»²³.

Військовий губернатор призначив новим міським головою колишнього його заступника кадета П. Бутенка. Оскільки представники соціалістичних партій відмовились від представництва у міському самоврядуванні, нова управа була сформована не за партійним, а за «діловим» принципом. Вона втратила демократичний характер, перетворилася на повністю підконтрольний військовій владі орган та виконувала суто господарські функції²⁴. Існувала думка, що скандал був спеціально спровокований військовими, щоби позбутися демократичного міського самоврядування²⁵.

Забезпечити армію та життя прифронтового міста в умовах скрутного економічного становища й господарської розрухи жодна влада не може без ряду надзвичайних заходів, які здійснюються не лише моральним впливом, а й наказом, міцною дисципліною. До них вдавалися в часи революції та громадянської війни усі політичні режими: і червона, і біла, і українська влада. Це — поповнення армії людськими ресурсами, збір

коштів на її потреби, забезпечення білизною і теплими речами, мобілізація лікарів і санітарного персоналу на боротьбу з епідеміями, будівництво оборонних споруд, заготовка палива й т. ін.

З огляду на брак коштів гостро стояло питання з оподаткуванням населення. Рішення про самооподаткування міста на користь Добровольчої армії було ухвалено 15 вересня на зборах, організованих ВПК. У ньому взяли участь представники промисловості, наукових та інших громадських організацій, об'єднань банків і кооперативів разом із генералітетом. Зійшлися на тому, що визначили суму у 300 млн крб. Оскільки її складно було зібрати готівкою, частину передбачалося представити у вигляді гарантованих кредитів.

Звичайно, найбільше виграли від приходу білогвардійців заможні верстви населення, яким було повернуто націоналізовану радянською владою власність. Але представники найбільших кредиторів — банків, цукрової промисловості — одразу заявили, що на великі суми годі спродіватись, адже економіка зруйнована й сама потребує допомоги, а найбільш заможні громадяни залишили Київ. Їм заперечували, що оскільки Добровольча армія крім життя врятувала й втрачене майно, треба просто визначити, який процент — 50 %, 75 % або усі 100 % — належить тепер віддати на її потреби. «В противному разі треба відразу відкрити двері більшовикам», — емоційно заявляв голова Київської губернської управи. Визначний економіст проф. Л. Яснопольський, спеціаліст в галузі політичної економії і бюджетного права, зауважував, що, попри розруху у народному господарстві, промисловці, а ще більше спекулянти, зберегли свої капітали. І владі слід вдатись до вилучення коштів хоча б у спекулянтів. Але збори не взяли подібні думки до уваги й ухвалили: «Хай кожен з відкритою душею і відкритою кишенею приєднається до цієї святої справи». Про жодний примус не йшло мови²⁶.

Збір коштів, як вже згадувалося у попередній статті, розпочинався з великим ентузіазмом. Але сподівання на свідомість і патріотичні почуття городян не справилися. Попри гучні обіцянки банків, домовласників, громадських організацій, протягом

першого місяця було зібрано лише 8 млн. карб. Найбільшим надходженням стала сума у 400 тис. карб. від контори графів Бобринських. Після жовтневих подій надходження різко скоротилися, щоденний збір ледь сягав 40-50 тис. карб. До середини листопада загальна сума становила 11 млн. крб. Газети з обуренням писали про факти, коли власники великих квартир та іншого майна вносили до домових комітетів такі ж мінімальні мізерні суми, як інші пересічні громадяни. Залишаючи Київ (для отримання дозволу на виїзд також треба було розрахуватися з самооподаткуванням), заможні мешканці вдавалися до будь-яких махінацій, аби платити менше. З кінця жовтня почали з'являтися оголошення про терміновий продаж дорогих квартир. Але оскільки квартири могли бути в майбутньому реквізовані більшовиками, пропонувалась інша форма ліквідації нерухомості. Давалося оголошення про продаж меблів та домашнього майна, на додаток покупцеві безкоштовно пропонували ще й квартиру.

Отже, самооподаткування у Києві фактично провалилося. Комісія неодноразово пропонувала генералу Драгомирову ввести в оподаткування певні примусові елементи. Але військова влада, констатуючи, що «самооподаткування ... не дало поки того результату, який обіцяли громадські організації у перші дні звільнення Києва», й надалі дотримувалась принципу добровільності²⁷.

Преса усіх без винятку політичних спрямувань однаково обурювалися станом загальної апатії й бездіяльності, у якому перебував Київ. «Єдинонеділимська» «Молва», кадетське «Объединение», соціал-демократична «Киевская жизнь» та ін. намагалися закликати до дії як владу, так і суспільство: «Не всі герої, не усім притаманне почуття обов'язку, щоби добровільно встати до служіння батьківщині, — писала «Молва» 27 жовтня. — Панічно налаштоване місто з величезною кількістю населення — це ганьба. І якщо громадяни самі не можуть припинити цю ганьбу, це зобов'язана зробити влада... У Києві необхідно оголосити мобілізацію, обов'язковий збір теплих речей і білизни для фронту...».

З жодним з цих завдань влада не впоралася. Оскільки масовий добровільний вступ до Добровольчої армії давно залишився у минулому, 27 жовтня була оголошена мобілізація до армії 10 вікових категорій. Призовники масово ухилялися від служби, мобілізація відбувалася настільки мляво, що 19 листопада довелося розповсюдити її на раніше звільнених від призову вчителів та студентів²⁸. Але вагомих поповнень збройні сили так і не отримали.

«Армія самотня», — констатував на зборах 16 листопада голова Київського відділення ОЗИФ («Общество заводчиков и фабрикантов») П. Бугров. Він з гіркотою відзначив, що неподалік від Києва, який живе розкішним життям, мерзнуть на позиціях офіцери. І констатував, що виною цьому «наша загальна бездіяльність»²⁹. Але скарбниця організації, до якої входило 215 промисловців і підприємців, так і лишилася порожньою. Газети відзначали повну байдужість суспільства до армії й порівнювали часи Першої світової війни, коли солдати й офіцери на фронті відчували повсякчасну увагу тилу. Патріотичні настрої газет «Вечерние огни» та «Народная газета», які відкрили у своїй редакції безкоштовну чайну для чинів Добровольчої армії й закликала оточити військових всілякою допомогою і турботою, не поділялися суспільством.

Коли після раннього початку зими гостро постало питання з теплими речами для армії, громадський комітет, очолений В. Драгомировою та Є. Бредовою, звернувся до мешканців Києва. У місті було відкрито кілька пунктів по збору білизни. Але добровільно жертвували в основному старе і зношене, яке доводилося віддавати в починку монашкам Покровського монастиря. Кореспондент газети «Киевская жизнь» Вс. Чаговець провів «журналістське розслідування» й встановив, що новий т. зв. «теплий комплект» (білизна, шкарпетки та рукавички) на київських ринках коштує 750 крб. Потреба армії складала 50 тис. комплектів. Будучи певним, що у Києві знайдеться 50 тис. осіб, для яких така сума не є обтяжливою, журналіст закликав громадян бути чуйними до тих небагатьох прохань, що надходять з фронту³⁰.

Так само не вдалося створити загони самооборони. Ідею про організацію міської самооборони для підтримання порядку в місті після відомих подій висунув ВПК. Командування армії доручило цю справу генералу В. Флугу. Передбачалося створити загони на добровільній основі з людей, знайомих з військовою справою, озброїти за рахунок армії, утримувати коштами міста. Бажаючих служити в самообороні знайшлося небагато. Справа тягнулася півтора місяці, але далі узгоджень, нарад і звернень не зрушила з місця³¹.

Наприкінці жовтня наказом військової влади населення були закликано до спорудження оборонних укріплень навколо Києва. Вже згаданий Вс. Чаговець особисто взяв участь в «окопних роботах» й описав свої враження. Призначали людей на громадські роботи домові комітети, відбувались вони на околицях Києва, куди можна було дістатися трамваем. Робота тривала зранку до 3-ї години дня, оплачувалася на місці — видавали квитанцію на 100 крб. На власному прикладі журналіст показав, що для здорового сильного чоловіка така праця не була складною або обтяжливою. Але й на таку бажаючись знаходилося мало. Домками призначали людей, непридатних до фізичної праці — літніх, хворих, немічних. Інші відкупалися або наймали замість себе когось за гроші. «Від окопних робіт ухилиються всіма правдами й неправдами, — констатувала газета «Молва», — оскільки за ухил не встановлено покарань»³².

Подібним чином жителі міста поставилися й до заготовки палива. Становище із опаленням міста було катастрофічним, воно погіршувалося відсутністю після більшовицьких обстрілів ледь не половини скла у шибках і вікнах. Через раннє похолодання вже на початку листопада встановилася справжня зимова погода із снігом і морозом. Дрова, заготовлені у приміських лісах, йшли виключно на потреби міста — електростанції, водопроводу, опалення гуманітарних установ. Але й для забезпечення власних потреб місто не бажало працювати. Замість цього кияни масово займалися крадіжками вже заготовлених і порубаних дров. Зазначимо, що й тут влада покладалася в основному на свідомість і сумління громадян. Справжнього

контролю та серйозного покарання за відмову від громадських робіт не передбачалося.

Стрімко погіршувалося продовольче становище Києва. У свій час білій владі вдалось досить швидко налагодити продовольче постачання міста, що значно піднесло її авторитет в очах киян. З кінця вересня встановилися низькі ціни на хліб, вистачало й інших видів продовольства. Перебої з постачанням і зростання цін почалися в кінці жовтня. З'ясувалося, що уповноважений з продовольства Добровольчої армії перестав відпускати місту борошно. Тому випічка міського хліба, що продавався по низьких цінах, була зведена до мінімуму. На звернення міської управи уповноважений з продовольства М. Висоцький прямо заявив, що думка, ніби військові органи мають постачати хліб цивільному населенню, є хибною: «Наша справа — постачання армії, отримання військового збору (хлібного податку — *О.Б.*). Деякий час ми надавали місту надлишки хліба, щоби подолати продовольчу кризу. Тепер таких можливостей немає»³³. Міська управа, не маючи власних коштів і транспорту, для поліпшення справи могла запропонувати лише введення продовольчих карток. Але й цього не було зроблено.

Проблема, від якої за денікінської влади найбільше потерпало селянство — реквізиції на користь армії, що дедалі більше перетворювалися на відвертий грабіж, зачепили й місто. Її відчули на собі кооперативи. Військові частини й установи, які спочатку пред'являли ордери на реквізицію товарів, дедалі частіше стали вдаватись до самочинного, без надання будь-яких документів, примусового вивозу з кооперативних складів різного майна і продовольства. Особливо зухвало діяли охоронні робітничі загони інженера К. Кірсти. З робітничого кооперативу «Жизнь», який обслуговував громадське харчування чинів Добровольчої армії, було вивезено товарів на 500 тис. крб., кооператив «Городской потребитель» зазнав збитків на 1 млн. крб.³⁴. Центральне бюро кооперативних організацій скаржилося губернатору, але незаконні реквізиції тривали.

Був і зворотний бік медалі. Левова частка реквізованих товарів не попадала за призначенням. У місті процвітала спеку-

ляція, якою займалися інтендантські чини армії вкупі з кооператорами. Обмундирування, взуття, тепла білизна, продовольство, яких бракувало солдатам на фронті, продавалися по спекулятивних цінах на київських ринках і в магазинах³⁵. Це розкладало і армію, і суспільство, погіршуючи загальний морально-психологічний стан населення. Дієвих заходів проти цих ганебних явищ владою вжито не було.

Ідеологія російського націоналізму не знаходила підтримки у Києві, де за переписом березня 1919 р. 25 % населення складали українці, 22 % — євреї, біля 7 % — поляки³⁶. Вона зазнала цілковитого краху ще у 1917 р., й намагання згуртувати під її гаслами суспільство у 1919 р. було фатальним політичним прорахунком ЗСПР. Войовничий російський націоналізм, навіть без монархізму, сприймався демократичними колами суспільства як реакція. Організації російського націоналістичного спрямування, які позиціонували себе як провладні, не набули широкої підтримки, не змогли, хоч і намагалися, очолити громадське життя. Організовані ними об'єднання, клуби, громадські акції не користувалися популярністю; пропагандистські заходи — лекції, концерти та ін. — збирали обмежену аудиторію.

На те, що у Києві панує песимізм, тоді як «Ростов повний віри і ентузіазму», вказувала чорносотенна преса у статті з промовистою назвою «Столиця, що відцвітає», ще 11 жовтня³⁷. Очевидно, підставами для песимізму від початку могли слугувати конфлікти з міським самоврядуванням, прихований антисемітизм влади, дискримінація української мови і культури. «Надлом, що стався в громадському житті Києва після нальоту більшовиків, не минає. Панує загальна непевність, не бачимо творчої роботи, не бачимо волі до цієї роботи. Місто перебуває у владі чуток... Складається важка атмосфера, яка гальмує всякий живий почин, яка утворює непереможну перешкоду для будівничої праці», — написала українська газета «Слово» 29 жовтня. Автор статті В. Садовський вважав, що апатія і байдужість суспільства є результатом «одірваності сучасної влади, її ізоляції від місцевих елементів, місцевих громадських сил... Ті громадські елементи, на які спирається сучасна влада —

Шульгини, Савенки, по своєму соціальному значенню уявляють настільки незначну силу, що спиратись лише на них, думати врятуватись за їх допомогою і налагодити державне життя їх силами було би неприпустимою помилкою». На думку Садовського, щоби перебороти панічні й байдужі настрої, треба спиратись на місцеві елементи, впроваджуючи в державному будівництві курс, який відповідає їх вимогам і потребам³⁸.

Попри загальні негаразди, українська громадськість Києва не перебувала у стані відчаю й бездіяльності. «Єдине, чому ми можемо позаздрити в українців — це їхньому бадьорому, безжурному настрою, який так різко відрізняється він панічного настрою київського обивателя»³⁹, — відзначали російські газети. Загальний тон української преси також був більш конструктивним у порівнянні з російською. Українці разом з усіма мешканцями Києва вітали Добровольчу армію як визволительку від більшовиків, але зважаючи на ідеологію та політичний курс білої влади, не стали її прихильниками. Політику білих вони оцінювали цілком об'єктивно, тому й не мали ілюзій щодо неї. Оголошення урядом УНР 24 вересня війни ЗСПР зробило ставлення українців до влади ще більш жорстким. Свою доволі активну громадську діяльність українські кола спрямували на підтримку освіти й культури. Завдяки цьому українська освіта утримувалася на громадські кошти, діяли видавництва, театри, хоріві колективи тощо.

Думкам українського соціал-демократа В. Садовського були суголосні висновки кадета В. Вернадського, який майже весь час денікінської влади мешкав у Києві. За службовими обов'язками голови УАН йому довелося близько спілкуватися із вищим генералітетом та урядовими колами ЗСПР, з військовою владою Київської області. У своєму щоденнику вчений пильно відстежував усе, що відбувалося в білому таборі; характеризував і аналізував думки і настрої, що панували у Києві. 4 листопада він записав, що «важкий настрій Києва», підсилений побутовими негараздами, створює влада, де «зібралися «чорносотенники... Ніхто не вірить Драгомирову і всюди вилізли Шульгини, Савенки (у щоденнику помилково «Савінкови» — *О.Б.*) і Ко».

У Києві, вважає Вернадський, до добровольців ставляться гірше, ніж в інших містах, адже владу не підтримують: 1) українці; 2) євреї; 3) демократичні кола. В усьому винна політика влади, у якій зараз мало державності, «замість єднання — розбрат»⁴⁰.

Обіцяний білими «новий період історії, період могутнього російського національного підйому» існував лише на шпальтах російських патріотичних газет. В реальному київському житті він не відбувся. Громадсько-політичні кола, що з ним ототожнювалися, виявили себе цілком безсилими. Вони не змогли нічого зробити, щоби подолати хронічну паніку і бездіяльність, у якій Київ перебував два останні місяці панування білогвардійців. В жодній галузі державного і громадського життя не було позитивних зрушень. Посилилася розруха в економіці, яка дійшла до стану гірших часів більшовизму. Не було створено дієвої адміністрації й знищені залишки демократичного міського самоврядування. Зазнали утисків українська освіта й культура. Але й російська школа і культура також перебували у занепаді. Цілком логічним здається остаточний висновок В. Вернадського: «ДА (Добровольча армія — *О.Б.*) втратила всяку довіру. Серед деяких верств починається поворот до більшовизму!»⁴¹

В останні тижні білої влади відбувався повний занепад життя міста. Панували холод, голод, епідемія тифу. Майже припинилося громадське життя, закривалися газети, виїхали найкращі театральні сили. Панічні настрої серед населення змінилися повною апатією. Київ, який три місяці тому зустрічав білих, як своїх визволителів, тепер байдуже чекав на прихід більшовиків.

¹ Див. початок: *Бойко О.Д.* Життя Києва під владою білогвардійців (вересень–жовтень 1919 р.) // Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 рр. — Вип. 6. — К., 2011. — С. 229–256.

² Киевская жизнь. — 1919. — 6 (19) октября.

³ *Супруненко Н.И.* Очерки истории гражданской войны и иностранной военной интервенции. — М., 1966. — С. 280–281.

⁴ *Вернадский В.И.* Дневники. 1917–1921. — К., 1994. — С. 172.

- ⁵ Промінь. — 1919. — 6(19) жовтня.
- ⁶ Киевская жизнь. — 1919.— 6(19) октября.
- ⁷ Объединение. — 1919. — 6(19) октября.
- ⁸ *Гольденвейзер А.* Из киевских воспоминаний (1917–1921 гг.) // Архив русской революции. — Т. 6. — М., 1991. — С. 267.
- ⁹ Киевская жизнь. — 1919. — 6 (19) октября.
- ¹⁰ Дневник и воспоминания киевской студентки (1919–20 гг.) // Архив русской революции.. — Т. 15. — С. 232.
- ¹¹ Объединение. — 1919. — 9(22) октября.
- ¹² *Гольденвейзер А.* Из киевских воспоминаний (1917–1921 гг.). — С. 267–268; Очерки жизни в Киеве в 1919–20 гг. Л.Л-ой // Архив русской революции. — Т. 3. — М., 1991. — С. 220–221; Дневник и воспоминания киевской студентки (1919-20 гг.). — С. 232.
- ¹³ Объединение. — 1919. — 3(16) октября.
- ¹⁴ Объединение. — 1919. — 6(19) октября; Киевская жизнь. — 1919. — 8(21) октября.
- ¹⁵ Промінь. — 1919. — 11(24) жовтня; Молва. — 1919. — 14(27) октября.
- ¹⁶ Там само. — 1919. — 9(22) октября.
- ¹⁷ Слово. — 1919. — 27 жовтня (9 листопада).
- ¹⁸ Політичний терор і тероризм в Україні. ХІХ–ХХ ст. Історичні нариси. — К., 2002. — С. 174.
- ¹⁹ Киевлянин. — 1919. — 8(21) октября.
- ²⁰ Киевская жизнь. — 1919. — 9(22) октября; Объединение. — 1919. — 11(24) октября.
- ²¹ Промінь. — 1919. — 10(23) жовтня.
- ²² Очерки жизни в Киеве в 1919–20 гг. Л.Л-ой. — С. 221.
- ²³ Киевская жизнь. — 1919. — 18(31) октября; Слово. — 1919. — 20 жовтня (2 листопада).
- ²⁴ Киевская жизнь. — 27 октября (9 ноября).
- ²⁵ *Вернадский В.И.* Дневники. 1917–1921. — С. 176–177.
- ²⁶ Объединение. — 1919. — 3(16) августа.
- ²⁷ Там само. — 15(28) октября; Народная газета. — 1919. — 31 жовтня (13 ноября); Вечерние огни. — 1919. — 9(22) ноября.

²⁸ Киевская жизнь. — 1919. — 17(30) октября; 6(19) ноября.

²⁹ Там само. — 5(18) ноября.

³⁰ Киевская жизнь. — 1919. — 19 октября (2 ноября); 26 октября (8 ноября).

³¹ Вечерние огни. — 1919. — 12(25) октября.

³² Там само. — 1(14) ноября; Молва. — 1919. — 28 октября (10 ноября).

³³ Объединение. — 1919. — 26 октября (8 ноября).

³⁴ Киевская жизнь. — 1919. — 19 октября (1 ноября).

³⁵ Вечерние огни. — 1919. — 28 ноября (10 декабря).

³⁶ Український козак, — 1919. — 7 жовтня.

³⁷ Вечерние огни. — 28 вересня (11 жовтня)

³⁸ Слово. — 1919. — 16(29) жовтня.

³⁹ Вечерние огни. — 1919. — 18(31) жовтня..

⁴⁰ *Вернадский В.И.* Дневники. 1917–1921. — С. 176.

⁴¹ Там само. — С. 178.